

KLASİK İSLAM DÜŞÜNCESİNDE BİLGİ VE BİLİM KARŞITI BİR DÜŞÜNÜR: GAZZÂLÎ

Yrd.Doç.Dr. Hasan Aydın
OMÜ Sinop Eğitim Fakültesi

Gazzâlî'nin İslam dünyasında, Tehâfüt el-Felâsife adlı yapıtıyla, felsefi düşünceyi mahkum ettiği bilinmektedir. Nitekim onun İslam dünyasında felsefeyi mahkum ettiği olgusu, gerek Doğu gerekse Batı felsefe çevrelerinde sık sık tartışma konusu olmuştur. Ancak onun, felsefeyi mahkum ettiğine yönelik tartışmalarda çoğu kez gözden irak tutulan önemli bir nokta vardır ve bu nokta, onun felsefeyi mahkum ederken bilgi ve bilimi de mahkum etmesi olgusudur. Zira Batı Hıristiyan ortaçağında olduğu gibi Doğu İslam ortaçağında felsefe, bilimi de içermektedir. Bir başka deyişle, Batı Hıristiyan ortaçağında nasıl felsefe ve bilim arasında bir ayırım söz konusu değilse İslam ortaçağında da bilim ve felsefe arasında bir ayırım söz konusu değildir. Bu nedenle, Gazzâlî'nin el-Munkiz min ed-Dalâl, İhyâ' Ulûm ed-Dîn, Eyyuhâ el-Veled ve Hulâsa et-Tasânîf'te görülen, bilgi ve bilim karşısındaki eleştirel söylemi Tehâfüt el-Felâsife adlı yapıtında felsefeye bakışının ve ona yönelik eleştirilerinin bir devamı görünümündedir ve dinsel endişelerle bilgiyi ve bilimi sınırlamaya dönüktür. Gazzâlî gibi çok fazla eser vermiş; hayatını bilgi öğrenmekle geçirmiş ve İhyâ'nın ilk kitabını, bilginin faziletini anlatmaya ayırmış bir düşünür,¹ niçin bilgi ve bilim karşıtı bir söylem içerisine girmiştir? Bu sorunun yanıtı, büyük ölçüde onun felsefeye bakışı ve bilim ve bilgiden ne anladığı ile ilintilidir ve bilgi ve bilim sınıflamalarında açığa çıkar. Bu sınıflama, özgün bir sınıflama değildir ve pek çok İslam düşünüründe karşımıza çıkmaktadır.²

Gazzâlî'nin Bilim Sınıflaması:

Dinî, Felsefî, Övülen, Yerilen ve Sakıncasız Bilimler

Gazzâlî, bilimleri, kendisinden önceki İslam düşünce geleneğini dikkate alarak, önce dinsel (*şer'î*) ve dinsel olmayan (*aklî ya da felsefî*) diye ikiye ayırır.³ Dinsel bilimler, onca, akıl ve tecrübeyle bilinmeyen, sadece ya peygamberden ya da onunla aynı

¹ Bkz. Gazzâlî, *İhyâ' Ulûm ed-Dîn*, cilt: I, Beyrût, tarihsiz, ss. 12 vdd..

² Bkz. İ. Agah Çubukçu, *İslâm Düşünürlerine Göre İlimlerin Taksimi ve Bunlar Arasında Gazzâlî'nin Yeri*, İslam Düşüncesi Hakkında Araştırmalar içinde, AÜİF Yayınları, Ankara 1972, ss. 99 vdd..

³ Bkz. Gazzâlî, *İhyâ.*, cilt: I, s. 22; *Fâtihat'ül-Ulûm (İlimlere Giriş)*, çeviren: Abdulkadir Akçiçek, Gonca Yayınevi, İstanbul 1984, ss. 179 vd.; *er-Risâle el-Ledünniyye*, Mecmu'a er-Resâ'il el-İmâm el-Gazzâlî içinde, cilt: I, Beyrût 1986, ss. 96; *el-Mustesfâ min İlm el-Usûl*, cilt: I, Mısır 1322, s.5. Gazzâlî'nin hemen her eserinde farklı bir bilim tasnifiyle karşılaşılır. Ancak ana çatı pek değişmez. O yer yer aklî ve şer'î olarak bilgi tasnifi yapsa da, onun yapay bir ayırım olduğunu ima eder ve her aklî bilimin bir yönüyle şer'î, her şer'î bilimin de bir yönüyle aklî olduğunu söyler. Gazzâlî'nin her eserinde farklılaşan bilgi tasnifleri için bkz. Necip Taylan, *Gazzâlî'nin Düşünce Sisteminin Temelleri (Bilgi, İman, Mantık)*, MÜİFV Yayınları, İstanbul 1989, ss. 31-42.

kaynaktan beslenen⁴ velilerden öğrenilen bilgilerlerdir.⁵ Dinsel olmayan bilimler ise, ilk bakışta akıl, deneyim gibi diğer vasıtalarla elde edilen bilimler olarak nitelenir ve övülen (*mahmûd*), yerilen (*mezmûm*) ve sakıncası olmayan (*mübah*) olmak üzere üçe ayrılır.⁶ O, övülen bilimlere, dine yönelik dünya işlerini düzene koyacak, insanların sıhhatini koruyacak ve gereksinimlerini karşılayacak, tıp, hesap ve doğa bilgisi gibi bilimleri dahil eder.⁷ Onun düşünsel çerçevesinde, tıp, insana Tanrı'ya sağlıklı bir biçimde ibadet etmek; hesap, miras hesaplamalarında ve alış-verişte kullanılmak, doğa bilgisi ise, ibadet vakitlerini belirlemek vb. için gereklidir; bunların dışında bu bilimlerin faydası yoktur. O, yerilen bilimlere, dinde hiç yeri olmadığını söylediği, hiç bir yarar sağlamayan sihir, tılsım gibi bilimleri örnek verir.⁸ Sakıncasız bilimlere ise, çok ileri gitmemek koşuluyla, eğlence olmayan şiirleri öğrenmeyi ve eski tarihlerle meşgul olmayı örnek gösterir.⁹

Anılan sınıflama ve anlayışıyla Gazzâlî, bilgiye belli bir sınır koyar ve dinsel gereksinimlerin ötesinde araştırmayı gerektiren bilgiye karşı durur; gerçek bilgiyi, ahiret bilgisi olarak nitelendirdiği, Tanrı'ya götüren ve okumakla değil mistik, bir başka deyişle içsel deneyimle elde edilen bilgi olarak görür.¹⁰ O, bu anlayışını, '*faydasız bilgiden Tanrı'ya sığınırız; az başarı çok bilgiden iyidir; amelsiz bilgi fayda vermez*'¹¹ gibi Hz. Muhammed'e mal edilen sözlere dayandırır. Gazzâlî'nin bilgiye ve bilime karşı yönelen eleştirel söylemini, nesnel olarak ortaya koymak ve gerekçelerini ayrıntılarıyla görebilmek için, onun kimi bilimlere ilişkin yargısını ele almak gerekmektedir. Önce dinsel bilimlere, ardından aklî ya da felsefî bilimlere, son olarak da yerilen bilimlere bakışını, örnekleriyle görelim.

Dinî Bilimler:

Azı da Çoğu da Yararlı -Azı Yararlı Çoğu Zararlı

Gazzâlî, bu bilimleri, azı da çoğu da makbul olup, çoğaldıkça daha güzel ve faziletli olan ve yetecek kadarı makbul, fakat fazlası makbul olmayan şeklinde bir sınıflamaya tâbi tutar.¹² O, bu sınıflamasını, bedene ilişen hallerle karşılaştırarak, azı da çoğu da makbul olanı, sıhhat ve güzelliğe; yetecek kadarı makbul, fazlası makbul olmayanı ise, mal infak etmeye ve cesarete benzetir. Onca, malın azını, iyi yerlere vermek makbul; hepsini harcamak ya da kötü yerlere israf etmek ise kötüdür. Yine, kendini

⁴ Bu kaynak Cebraîl'dir ve İslam filozoflarında, Aristoteles ve onun Yeni-Platoncu yorumcularının etkisiyle etkin akılla (*el-akl el-fa'al*) özdeşleştirilmiş ve ay küresinin akli olarak görülmüştür.

⁵ Bkz. Gazzâlî, *İhyâ.*, cilt: I, s. 22.

⁶ Bkz. Gazzâlî, *İhyâ.*, cilt: I, ss. 22-23.

⁷ Bkz. Gazzâlî, *İhyâ.*, cilt: I, s.22.

⁸ Bkz. Gazzâlî, *İhyâ.*, cilt: I, s.22

⁹ Bkz. Gazzâlî, *İhyâ.*, cilt: I, s.22.

¹⁰ Bkz. Gazzâlî, *İhyâ.*, cilt: I, ss. 25 vd..

¹¹ Bkz. Gazzâlî, *İhyâ.*, cilt: I, ss. 35 vd..

¹² Bkz. Gazzâlî, *İhyâ.*, cilt: I, s. 41

koruyacak kadar cesaret iyi; fakat haksız yere ona buna saldırmak kötüdür. İşte dini bilimlerde de durum tıpkı bunun gibidir.¹³

Onca, azı da çoğu da makbul olan dini bilimler, hem özü bakımından hem de ahiret saadetine yol açması bakımından arzulanan bilgilerdir ve Tanrı'nın özünü, niteliklerini, eylemlerini ve yaratıklar üzerindeki adaletini bilmeye dayanır. Bu bilgi, onca insanı, dünyanın geçiciliğini, buna karşın ahiretin ebediliğini kavramaya götürür. Onun kanısına göre, bu bilim kitapların sınırlarına girmeyen bir bilgidir ve okumakla değil, dünyadan uzaklaşıp içe yönelmek ve peygamber ve velilerin, bir başka deyişle seçkinlerin yolunu tutmakla elde edilir.¹⁴ Peygamberin, '*bilgi Çin'de de olsa gidip alınız*' ya da '*bilgi Müslümanın yitiğidir, onu nerede bulursa almalıdır*' sözleriyle anlatmak istediği bilgi de bu bilgidir.¹⁵

Yalnızca belli bir miktarı övülen ve fazlası gerekli olmayan bilimlere gelince, onca bu bilimler, herkesin bilmesi gerekmeyen (*farz-ı kifâye*) bilimlerdir.¹⁶ Bu bilimlerin, her birinin azı, ortası ve uzununu vardır. Gazzâlî, bu bilimlerle ilgili yargısını şöyle ifade etmektedir:

“Önce Kur'an'ı, ardından hadisi, tefsîri ve sonara da, Kur'an'a yönelik... bilimleri öğren. Hadis biliminde de aynı yolu takip et. Daha sonara da, fîrû ile uğraş, hilâf ve cedel bilimiyle uğraşma. Sonra fıkâh usulü ile ve bunun gibi zamanın ve ömrünün izin verdiği ölçüde, diğer bilimlerle meşgul ol. Bütün inceliklerini ve derinliklerini anlayacağım diye, bir bilimle uğraşma. Çünkü bilimler çok, ömür kısadır. Bu anlattığımız bilimler araç ve giriş bilimleri olup, özü gereği amaç değil, sadece araçlardır. Araç ile uğraşırken amacı unutmamak gerekir. Dilbilimden de, Arap dilini anlayıp konuşacak ve Kur'an ve hadisin yabancı kelimelerini bilecek kadarla yetin... İyi bil ki, her bilimin, kısa, orta ve uzun olan tarafları vardır. Diğerlerini karşılaştırabilmen için, biz, hadis, tefsîr, fıkâh ve kelâm da bu derecelere işaret etmekle yetineceğiz. Tefsîrde kısa olan, Kur'an'ın iki misli büyüklüğünde olandır. Buna, Alî el-Vâhidî en-Nîsâbûrî'nin tefsîri örnek olarak gösterilebilir. Orta olan, Kur'an'ın üç misli büyüklüğünde olandır. Yine aynı yazarın, el-Vasît adlı yapıtı buna örnektir. Bundan fazlası da, ömür boyu gerekli olmayacak uzatmalar içerir. Hadiste kısa olan, Buhârî ve Müslim (sâhîheyn) olup, onları bilen birinin yanında, metinleri düzgün okuyacak kadar öğrenmek yeterlidir. Orta olan, hadis kitaplarındaki hadislere ihtiyaç halinde baş vuracak düzeyde öğrenmendir. Bunun dışında kalan, mevzu, zayıf, isnat tarihi gibi durumları derinliğine bilmektir ki, bu uzun olanıdır. Fıkâhta kısa olan, Müzennî'nin eserinin özeti (muhtasar) niteliğindeki benim Muhtasar adlı yapıtımdır. Orta olan, bunun üç misli büyüklüğünde bir fıkâh kitabı okumaktır. Bu da, benim el-Vasît min el-Mezheb adlı yapıtım hacminde bir eserdir. Uzununu ise, benim el-Basît adlı yapıtım ve bunun gibi diğer hacimli eserlerdir. Kelâm öğrenmenin amacı, Ehli Sünnetin, öncekilerden (selef)

¹³ Bkz. Gazzâlî, **İhyâ**, cilt: I, s. 41.

¹⁴ Bkz. Gazzâlî, **İhyâ**, cilt: I, ss. 42-43.

¹⁵ Bkz. Gazzâlî, **er-Risâle el-Ledünniyye**, ss. 89-90.

¹⁶ Bkz. Gazzâlî, **İhyâ**, cilt: I, ss. 42-43.

naklettiği inançları koruyacak kadarını bilmektir. Buna, bu kitabın (İhyâ) Kavâ'id el-Akâ'id kitabında yazdıklarım örnektir. Orta olan, iki yüz sayfa civarında bir kitaptır; bunun için de el-İktisâd fî el-İ'tikâd adlı eseri kaleme aldım.”¹⁷

Aklî ya da Felsefî Bilimler:

Dine Hizmet Ettiği Sürece Yaralı, Aksi Halde Zararlı

Gazzâlî'nin, aklî ya da felsefî bilimlere bakışı, dinî bilimlere bakışına belli ölçülerde benzetmekle birlikte, eleştirileri daha katıdır. Bu katılık onun felsefeye bakışından kaynaklanmaktadır.

O, el-Munkiz ve İhyâ'da, önce matematiksel bilimleri (*riyaziyyât*) ele alır. Onca bu bilimler, hesap, geometri ve astronomiyle ilgilidir. Bu bilimlerin dinsel sorunlara ilişkin olumlu ya da olumsuz tarafları yoktur.¹⁸ Ona göre, bu bilimler, anlaşılıp öğrenildikten sonra, inkara olanak bırakmayan, kesin bilimlerdir.¹⁹ Ancak bu bilimlerin, iki sakıncası vardır:

İlki, bunları inceleyen, inceliklerine ve kesinliğine hayret eder. Bu nedenle, filozoflara karşı inancı güçlenir ve böylece onların tüm bilgilerinin, bu bilimler gibi olduğunu sanır ve onların inkarcı olduklarını, Tanrı'yı yadsıdıklarını ve şeriata dair dillerde dolaşan bazı konuları hor gördüklerini iştir ve sadece onları taklitle kafir olur. Din hak olsaydı, matematiksel bilimlerde araştırma sahibi olan bu kimselere gizli kalmazdı diye düşünür. Gazzâlî, başka hiçbir dayanağı olmadan, bu düşünce ile nice insanın haktan saptığını gördüğünü belirtir.

Onca ikinci tehlike, dine, felsefî bilimleri inkarla yardım edileceğini zanneden cahil dindar kimseden gelmiştir. Bu nedenle Gazzâlî, filozofların her dediğini yadsımanın, İslamın cehalete ve kesin kanıtları redde dayandığı izlenimi doğuracağını belirtir.²⁰ Bu ihtiyatlı tavrına rağmen, yine de o, matematiksel bilimlerle ilgili şu sonuca varır:

“Bu bilimlerle çok fazla uğraşanları engellemek gerekir. Çünkü bunların, din ile ilintileri yoksa da, felsefeye ait bilimlerin başlangıcı olduğundan, felsefenin kötülükleri

¹⁷ Gazzâlî, *İhyâ*, cilt: I, ss. 42-43. Gazzâlî'nin fıkıh ve kelâm'da insanları kendi kitaplarına yönlendirmesi ve onlarla yetinmeyi salık vermesi, onun tecdit ve ihya misyonunun bir uzantısı olarak düşünülebilir. Çünkü bu bilimlerden ilki, hukuk ve ibadet, ikincisi ise inanç üzerinde durmaktadır ve bunlar en çok ayrılık yaşanan konular arasındadır. O fıkıh alanında, dinsel metinlerin amaçsalıcı yorumuna meyleder bir tutum sergiler ve şeriata dair 'malın, canın, aklın, nefsin ve ırzın' korunması olduğunu söyler. Onca, fıkıh, tasım yöntemlerinin kullanılmasıyla, anılan amaçlar doğrultusunda şeriata genişletilmesini erekler. Kelâm ise, son çözümlemede inanılması gereken ana akideleri içerir. Öyle anlaşılıyor ki Gazzâlî, bu iki alanda toplumsal ve düşünsel birlik sağlamak amacıyla kendini otorite olarak sunma çabası içine girmektedir.

¹⁸ Gazzâlî'nin *Tehâfüt*'te filozoflara cephe alırken takındığı olumsuz tutum nedeniyle, geometri (*hendese*) gibi bilimleri, ilahiyatla uğraşanların bilmesinin gerekli olmadığını söylemesi oldukça ilginçtir. Onca filozofların geometriye ilişkin bilimlerin zorunlu olduğunu söylemeleri şuna benzer: “*Şu evin hayat sahibi, kudretli, irade sahibi ve bilgin bir ustanın eseri olduğunu bilmek, adı geçen evin altıgen veya sekizgen olmasını bilmeye ve tuğlaları ile tavan tahtalarının sayısını bilmeye muhtaçtır demesine benzer ki, bunun gerçeğe ilgisi bulunmayan saçma bir görüş olduğu ortadadır. Bir de, şu soğanın ya da narın yoktan var edilmiş olduğunu bilmek için, önceden katlarının sayısını ve tanelerinin sayısını bilmek gerekir, demek gibidir. Bu da her akıl sahibinin anlamsız sayacağı bir sözdür.*” Gazzâlî, *Tehâfüt el-Felâsife*, Tahkik: Maurice Bouyges, Beyrût 1927, s. 44.

¹⁹ Bkz. Gazzâlî, *İhyâ*, cilt: I, s. 27; *el-Munkiz min ed-Dalâl*, Hakikat Kitabevi, İstanbul 1984, s. 13.

²⁰ Bkz. Gazzâlî, *el-Munkiz*, ss. 13-14.

onlara da geçer. Bu bilimlerle çok fazla uğraşp da, dinden çıkmayan ve takvadan uzaklaşmayan kimseler azdır.”²¹

İhyâ’da ve el-Munkiz’da Gazzâlî, bu bilimlerin sakıncasını anlatırken, ilginç benzetmelere başvurur. Onca, ‘inancı zayıf olanları, bu bilimlerden korumak, ırmak kenarında dolaşan çocuğu, suya düşmekten sakınmak, İslama yeni girenleri, inançsızlarla karşılaşmaktan korumak, sahte parayla gerçek parayı ayıramayanları kalpazandan veya çocuğu yilandan uzak tutmak gibidir.’²²

Felsefî bilimlerin bir diğeri olan, mantığa gelince, özde bu bilimin de dinle ilgili olumsuz bir tarafı bulunmamaktadır.²³ Bu nedenle o, İhyâ’da bu bilimi kelâma dahil eder.²⁴ Ancak bu bilimin de, özde felsefeyle ilgili olması, Gazzâlî’nin onun da sakıncalarının bulunduğunu söylemesine neden olur. Bu sakınca filozoflara olan güveni artırmasından kaynaklanmaktadır. O şöyle der:

“Beğenen çoğu kez mantığı da inceler; onu görür ve anlaşılır bulur. Ve sanır ki, filozoflardan nakledilen dinsizliğe ileten sorunlar, mantıktaki gibi kesindir. Böylece tanrısal bilimlerin hakikatini öğrenmeden sapıtır. Bu tehlike de mantığa ilişmektedir.”²⁵

Filozofların üzerinde durduğu doğa bilimleri (*tabi’iyyât*) Gazzâlî’ye göre, evrendeki nesnelere, yani gökleri, yıldızları, su, hava, toprak ve ateş gibi kökleri; hayvan, bitki, insanlar ve madenler gibi dört kökün karışımından meydana gelen bileşikleri; bunların birleşme, değişme ve hareketlerini inceler.²⁶ O, bu bilimleri, tıbbın insan bedenini incelemesine benzetir ve nasıl tıbbi inkara olanak yoksa, onları inkar da mümkün değildir, der.²⁷ Ancak, doğa bilimleriyle uğraşanları, ikinci yaşamın ruhsal olduğunu ve zorunlu doğal neden-sonuç ilişkisini onayladıkları için eleştirir.²⁸ Bu nedenle o, filozofların doğa bilimlerinin, bir kısmının doğru bir kısmının ise dinsel acıdan cahilane şeyler olduğunu belirtir ve tıp bilimini öğrenmek zorunlu olmasına rağmen, doğa bilimlerinin öğrenilmesinin zorunlu olmadığını kaydeder.²⁹ O, eleştirisinin ardından meşru doğa bilimlerinin amacını şöyle belirler:

“Doğa bilimlerinin (*tabi’iyyât*) amacı (*asl*), doğanın, Tanrı’nın emri altında olduğunun, bizzat kendisinin bir şey yapmayıp, bilakis yaratan tarafından, yaptırıldığı; güneş, ay, yıldızlar ve diğer nesnelere, O’nun emrine tâbi olduğunun ve bunların kendiliğinden bir eylemlerinin olmadığını bilmesidir.”³⁰

²¹ Gazzâlî, *el-Munkiz*, s. 14. Benzer deyişler İhyâ’da da yinelenir. Bkz. Gazzâlî, *İhyâ*, cilt: I, s. 27.

²² Bkz. Gazzâlî, *İhyâ*, cilt: I, s. 27; *el-Munkiz*, ss. 20-21.

²³ Bkz. Gazzâlî, *el-Munkiz*, ss. 14-15.

²⁴ Bkz. Gazzâlî, *İhyâ*, cilt: I, s. 27.

²⁵ Gazzâlî, *el-Munkiz*, s. 15.

²⁶ Bkz. Gazzâlî, *el-Munkiz*, ss. 15-16.

²⁷ Bkz. Gazzâlî, *el-Munkiz*, ss. 15-16.

²⁸ Bkz. Gazzâlî, *Tehâfüt*, ss. 195 vdd..

²⁹ Bkz. Gazzâlî, *İhyâ*, cilt: I, s. 27.

³⁰ Gazzâlî, *el-Munkiz*, s. 16.

Gazzâlî, ahlak (*ahlâkiyye*) ve siyaset (*siyâsiyye*) biliminde de filozofları, adeta Hıristiyan ilahiyatçı Clement ve Origen'in düşüncelerinden esinlenir bir biçimde,³¹ velilerin ve peygamberlerin kitaplarından aldıkları şeylere bâtil düşünceler eklemekle suçlar.³² Onların tanrıbilim (*ilâhiyât*) alanındaki bilgilerini zanla niteler ve hatalarla dolu olduğunu ekler.³³

Yerilen Bilimler:

Azı da Çoğu da Zararlı

Gazzâlî bu bilimlere sihir, tılsım, ilm en-nücûm (*yıldızlar bilimi*) vb. bilimleri dahil eder.³⁴ Onca bu bilimler özü bakımından kötü değildir; çünkü hiç bir bilim, özü gereği kötü değildir. Onların kötülüğü, insanlara zarar vermek amacıyla kullanımından kaynaklanır.³⁵ Biz, yerilen bilimlerden sadece ilm en-nücûm üzerinde duracağız; çünkü onun astronomiyle kimi bağları vardır.

Gazzâlî'ye göre ilm en-nücûmun, diğer yerilen bilimler gibi, özü bakımından bir kötülüğü yoktur. Onca bu bilim ikiye ayrılır. İlk kısmı, hesapla ilgilidir; ikincisi ise, ahkamı içermektedir. Gazzâlî ahkamla, olaylara, nedenlerle kanıt bulmayı kasteder ve bunu, doktorun nabız yoklamasından, hastalığa kanıt bulmasına benzeter. Onca, bu bilim Tanrı'nın yaratıkları üzerindeki adetini bilmek demektir.³⁶ Ancak Gazzâlî, Kimyâ es-Sa'âde'de, ilm en-nücûmla uğraşanları, Tanrı'nın adetini yadsıyıp, olayları, doğaya bağlamakla suçlar.³⁷ Ayrıca, onca, şeriat bu bilime karşı çıkar; çünkü peygamber, 'yıldızlardan bahsedilince susun'³⁸ demiştir. Hz. Ömer de, ilm en-nücûmdan, kara ve denizde şaşmayacak ve yolu bulacak kadarını öğrenin, fazlasını terk edin,³⁹ demiştir. Gazzâlî'ye göre, Hz. Ömer'in bu bilimden menetmesinin en temel nedeni, bu bilimin dinsel açıdan zararlı olmasıdır. Bu zarar, yıldızların hareketi sonucu, bir takım işler oluyor denildiğinde, yıldızların gerçek neden olduğunun sanılmasıdır.⁴⁰ Gazzâlî bu sanıyı karınca örneği ile dillendirir:

*“Karınca, kağıt üzerindeki yazıları görünce, bunları kalem yazıyor, der; çünkü başını kaldırıp yukarıdaki parmakları, eli ve bunları harekete geçiren iradeyi, insanı, sonra insanda irade, kudret yaratanı görmez. İnsanların çoğu da, en aşağı, en yakın sebebi görür.”*⁴¹

³¹ Bu düşünürlerin görüşleri için bkz. Mehmet Dağ, **İslam Felsefesinin Bazı Temel Sorunları Üzerinde Düşünceler**, OMÜİF Dergisi, sayı: 5, Samsun 1991, ss. 6-7.

³² Bkz. Gazzâlî, **el-Munkiz**, s. 17.

³³ Bkz. Gazzâlî, **el-Munkiz**, ss. 16-17; **Tehâfüt**, s. 40; **Felsefenin Temel İlkeleri (Makasid el-Felâsife)**, çeviren: Cemaleddin Erdemci, Vadi Yayınları, Ankara 2001, s. 36.

³⁴ Bkz. Gazzâlî, **İhyâ**, cilt: I, s. 33.

³⁵ Bkz. Gazzâlî, **İhyâ**, cilt: I, s. 33; **er-Risâle el-Ledünniyye**, s. 90.

³⁶ Bkz. Gazzâlî, **İhyâ**, cilt: I, s. 33.

³⁷ Bkz. Gazzâlî, **Kimya-yı Saâdet**, çeviren: A. Faruk Meyan, Bedir Yayinevi, İstanbul 1979, ss. 42-45.

³⁸ Gazzâlî, **İhyâ**, cilt: I, s. 33.

³⁹ Gazzâlî, **İhyâ**, cilt: I, s. 33.

⁴⁰ Bkz. Gazzâlî, **İhyâ**, cilt: I, s. 34.

⁴¹ Gazzâlî, **İhyâ**, cilt: I, s. 34. Aynı örnek için bkz. Gazzâlî, **Kimya-yı Saâdet**, s. 42.

Bilimlerle İlgili Sonul Yargı: Dünyalık Elde Etmeye Yönelik Her Bilim Kötüdür

Gazzâlî, bilgiye ve bilimlere karşı eleştirel söylemini, çocuğa nasihat niteliği taşıyan Eyyühâ el-Veled ve Hulâsa et-Tasânîf'te de sürdürür. Anılan iki eserinde de aynen yinelenen şu deyişler oldukça çarpıcıdır:

*“Ey oğul, gramer, aruz, şiir, astronomi, belâgat, tıp, mantık, kelâm gibi bilimleri okumakla, Tanrı'nın rızasının aksi yönde ömrünü kaybetmekten başka ne kazandın?... Ey oğul, bilgi edinmek için okuyarak, kitapları inceleyerek, nice geceler uykusuz kaldın, uykuyu kendine haram ettin. Bunun nedeninin ne olduğunu bilemem. Eğer amacın, dünyalık elde etmek, onun nimetlerini toplamak, mevki ve makam kazanmak ve arkadaşların arasında üstünlük sağlamaksa, yazıklar olsun sana. Yok eğer amacın, peygamberin şeriatını yaymak, ahlakını düzeltmek, kötülüğü emreden nefesine hakim olmak ise, müjdeler olsun sana.”*⁴²

Sonuç:

İslam Dünyasında Bilgi ve Bilimin Tarihe Karışması

Gazzâlî'nin yukarıda sunulan bilgi ve bilim karşısındaki eleştirel söylemi ve bilgi karşıtı tutumu bilime yönelmiş bilim insanlardan çok, bilimle pek fazla ilgisi olmayan halkı bilimden uzak tutmaya dönük olarak algılanabilir; onun bilginleri değil, çok fazla bir şey bilmesi gerekmeyen halkı inançlarında kuşku doğuracak, onların dünyevi uğraşlarla ilgilenmesini engelleyecek bir çaba içine girmekten uzak tutmaya çalıştığı söylenebilir; çünkü bu tutum halka dönük olduğu ileri sürülen eserlerde belirginleşir. Ancak burada üzerinde durulması gereken üç önemli olgu vardır.

Bunların ilki, Gazzâlî'nin bilgi karşıtı tutumunu yeni yetişen nesillere aşılacak için çaba sarf etmesidir. Gerek Eyyuhâ el-Veled gerekse Hulâsa et-Tasânîf adlı yapıtlar, çocuklara ve gençlere dönüktür ve bunlardan en azından kimileri geleceğin bilim insanları olacaktır. Gazzâlî, bunlara, bilgiyle uğraşmamayı, dünyalık bilgiden uzak durmayı, içsel deneyimle elde edilen bilgiyi önemsemeyi, ibadet ve ahiret ile meşgul olmayı salık vermektedir. Böylelikle dünyalık bilimle uğraşmak isteyen gençlerin önünü kesmekte, onların gözünü Tanrı'ya ve öte dünyaya odaklamaktadır.

İkincisi, Gazzâlî, seçkinlere, yani bilimle ilgilenen insanlara yönelik tutumunda da dünyalık ve tecrübî bilgiye karşı durur; en gerçek bilginin içsel aydınlanmayla, mistik deneyimle elde edilen ve Tanrı'ya ulaştıran bilgi olduğunu söyler ve bu dünyanın sanal olduğunu ima eder ve dünyalık bilgi için çalışanları kınar.

⁴² Gazzâlî, *Eyyuhâ el-Veled*, Mecmu'a er-Resâ'il el-İmâm el-Gazzâlî içinde, cilt: I, Beyrût 1986, s. 155; *Hulâsa et-Tasânîf fi et-Tasavvuf*, Mecmu'a er-Resâ'il el-İmâm el-Gazzâlî içinde, cilt: IV, Beyrût 1986, s. 136.

Üçüncüsü, halka dönük olduğu söylenen eserlerde Gazzâlî, halkın inancının hakikatin sûreti olduğunu söyler ve gerçek inancın ve gerçek bilginin peygamberlerin ve velilerin bilgisi olduğunu kaydeder. Bu, onun her eserinde savunduğu düşüncedir. Bu koşullar altında, Gazzâlî'nin halkı seçkin anlayışa yönlendirmeye çalıştığı söylenebilir. Aksi halde, halka dönük olduğu söylenen İhyâ ve Kimyâ es-Sa'âde gibi eserlerde halkın elde ettiği bilginin kuruntu olduğunu, inançlarının sanıya dayandığını; gerçek inancın içsel aydınlanmayla elde edileceğini savunmanın ne anlamı vardır?

Kuşkusuz anılan durumlar, onun eserlerini halka ve seçkinlere dönük diye kesin çizgilerle ayırmamayı tartışmalı hale getirdiği gibi bilgiye ve bilime yönelik eleştirel söylemenin de tüm insanları kapsadığını gösterir. Bu durum, İslam dünyasında, medreselerde, bilim ve felsefe neden yer almadı ve İslam dünyasında bilim ve felsefe Gazzâlî'den sonra neden tarihe karıştı sorusuna da belli bire yanıt teşkil etmektedir.